

TITE-LIVE

Texte de la séance 1

Les intentions et la méthode de Tite-Live

Quae ante conditam **condendamve** urbem poeticis magis **decora** fabulis quam incorruptis rerum gestarum monumentis traduntur, **ea** nec adfirmare nec **refellere** in **animo** est. Datur haec **venia** antiquitati, ut miscendo humana divinis primordia urbium augustiora faciat. (...)

Sed haec et his similia, **utcumque animadversa** aut existimata erunt, haud in magno **equidem** ponam **discrimine** : **ad illa mihi** pro se quisque acriter intendat animum, quae vita, qui mores fuerint, per quos viros quibusque artibus domi militiaeque et partum et auctum imperium sit; **labente** deinde paulatim disciplina velut **desidentes** primo mores **sequatur** animo, deinde ut magis magisque lapsi sint, tum ire coeperint praecipites, donec ad haec tempora, quibus nec vitia nostra nec **remedia** pati possumus, perventum est. **Hoc illud** est praecipue in **cognitione** rerum **salubre** ac frugiferum, omnis te exempli **documenta** in **inlustri** posita monumento intueri: inde tibi tuaeque rei publicae quod imitere **capias**, inde **foedum** inceptu, foedum exitu, quod vites.

Ceterum aut me amor **negotii** suscepti **fallit**, aut nulla umquam res publica nec maior nec sanctior nec bonis exemplis **ditior** fuit, nec in quam **civitatem** tam **serae** avaritia **luxuriaque** immigrauerint, nec ubi tantus ac tam diu paupertati ac parsimoniae honos fuerit: **adeo quanto** rerum minus, tanto minus cupiditatis erat ; nuper divitiae avaritiam et abundantes voluptates **desiderium** per **luxum** atque libidinem pereundi perdendique omnia **invexere**.

Praefatio 6-10

Fondation légendaire de Rome

Romulus et Rémus ont fait disparaître l'usurpateur Amulius et viennent de rendre le trône d'Albe à leur grand-père Numitor.

Ita Numitori Albana re permissa, Romulum Remumque cupido cepit in iis locis ubi expositi ubique educati erant urbis condendae. Et **supererat** multitudo Albanorum Latinorumque; ad id pastores quoque accesserant, **qui** omnes facile spem facerent parvam Albam, parvum Lavinium prae ea urbe quae conderetur fore. Intervenit deinde his cogitationibus **avitum** malum, regni cupido, atque inde foedum certamen coortum a satis miti principio : **quoniam**, cum gemini essent, nec aetatis verecundia discrimen facere posset, ut di quorum tutelae ea loca essent auguriis legerent qui nomen novae urbi daret, qui conditam imperio regeret, Palatium Romulus, Remus Aventinum ad **inaugurandum templa** capiunt.

Priori Remo augurium venisse fertur, sex **voltures** ; jamque nuntiato augurio cum duplex numerus Romulo se ostendisset, utrumque regem sua multitudo **consalutaverat** : tempore illi **praecepto**, at hi numero avium regnum trahebant. Inde cum **altercatione** congressi certamine irarum ad caedem vertuntur; ibi in turba ictus Remus cecidit. Vulgatiores fama est ludibrio fratris Remum novos **transiluisse** muros; inde ab irato Romulo, cum verbis quoque increpitans adjecisset « Sic **deinde**, quicumque alius transiliet moenia mea », interfectum. Ita solus potitus imperio Romulus; condita urbs conditoris nomine appellata.

Palatium primum, in quo ipse erat educatus, muniit. Sacra dis aliis Albano ritu, Graeco Herculi, ut ab Evandro instituta erant, facit. Herculem in ea loca Geryone interempto **boves** mira specie **abegisse** memorant, ac prope Tiberim fluvium, qua prae se armentum agens **nando** trajecerat, loco herbido, ut quiete et pabulo laeto reficeret boves, et ipsum fessum via procubuisse. Ibi cum eum cibo vinoque **gravatum sopor** oppressisset, pastor **accola** ejus loci, nomine **Cacus**, ferox viribus, captus pulchritudine boum cum avertere eam praedam vellet, quia, si agendo armentum in **speluncam** compulisset, ipsa vestigia quaerentem dominum eo deductura erant, **aversos** boves eximium **quemque** pulchritudine **caudis** in speluncam traxit. Hercules, ad primam auroram somno excitus, cum gregem

perlustrasset oculis et partem abesse numero sensisset, perguit ad proximam speluncam, si forte eo vestigia ferrent. Quae ubi omnia foras versa vidit nec in partem aliam ferre, confusus atque incertus **animi**, ex loco infesto agere porro armentum **occepit**. Inde cum actae **boves** quaedam ad desiderium, ut fit, relictarum mugissent, reddita inclusarum ex spelunca boum vox Herculem convertit. Quem cum vadentem ad speluncam Cacus vi prohibere conatus esset, ictus **clava** fidem pastorum nequiquam invocans morte **occubuit**. Evander tum ea, profugus ex Peloponneso, auctoritate magis quam imperio regebat loca, venerabilis vir miraculo **litterarum**, rei novae inter rudes artium homines, venerabilior divinitate credita **Carmentae** matris, quam **fatioquam** ante Sibyllae in Italiam adventum miratae eae gentes **fuerant**. Is tum Evander, concursu pastorum trepidantium circa advenam **manifestae** reum caedis **excitus**, postquam facinus facinorisque causam audivit, habitum formamque viri **aliquantum** ampliorem augustioremque humana intuens, rogitat qui vir esset. Ubi nomen patremque ac patriam accepit, « **Jove** nate, Hercules, salve, inquit; te mihi mater, veridica interpres deum, aucturum caelestium numerum cecinit, tibi que aram hic **dicatum** iri quam opulentissima olim in terris gens Maximam vocet tuoque ritu colat ». Dextra Hercules data accipere se omen **impleturumque** fata ara condita ac dicata ait. Ibi tum primum bove eximia capta de grege sacrum Herculi, adhibitum ad ministerium dapemque Potitiis ac Pinariis, quae tum familiae maxime **inclitae** ea loca incolebant, factum. (...)

Crescebat interim urbs munitionibus alia atque alia **appetendo** loca, cum in spem magis futurae multitudinis quam ad id quod tum hominum erat munirent. Deinde, ne vana urbis magnitudo esset, **adliciendae** multitudinis causa vetere consilio **condentium** urbes, qui obscuram atque humilem conciendo ad se multitudinem natam e **terra** sibi prolem **ementiebantur**, locum qui nunc **saeptus escendentibus** inter duos lucos est **Asylum** aperit. Eo ex finitimis populis turba omnis, sine **discrimine** liber an servus esset, avida novarum rerum perfugit; idque primum ad coeptam **magnitudinem roboris** fuit. Cum jam virium haud **paeniteret, consilium** deinde viribus parat. Centum creat senatores, sive quia is numerus satis erat, sive quia soli centum erant qui creari patres possent. Patres certe ab honore patriciique progenies eorum appellati.

Liber 1, 6-10

Romulus et Rémus prennent les auspices

Curantes magna cum cura tum cupientes
regni dant operam simul auspicio augurioque.
...Remus auspicio se devovet atque secundam
solus avem servat ; at Romulus pulcher in alto
quaerit Aventino, servat genus altivolantum.
Certabant, urbem Romam Remoramne vocarent :
omnibus cura viris, uter esset induperator .
Exspectant veluti, consul cum mittere signum
volt, omnes avidi spectant ad carceris oras,
quam mox emittat pictis e faucibus currus :
sic exspectabat populus atque ore timebat
rebus, utri magni victoria sit data regni.
Interea sol albus recessit in infera noctis.
Exin candida se radiis dedit acta foras lux
et simul ex alto longe pulcherrima praepes
laeva volavit avis. Simul aureus exoritur sol.
Cedunt de caelo ter quattuor corpora sancta
avium, praepetibus sese pulchrisque locis dant.
Conspicit inde sibi data Romulus esse priora
auspicio regni stabilita scamna solumque.

Ennius, Annales, v.76-95

TITE-LIVE

Texte de la séance 2

Le combat des Horaces et des Curiaces

Forte in duobus tum exercitibus erant trigemini fratres, nec aetate nec viribus dispares. Horatios Curiatiosque fuisse satis **constat**, nec **ferme** res antiqua alia est nobilior; tamen in re tam clara nominum error manet, utrius populi Horatii, utrius Curiatii fuerint. Auctores **utroque** trahunt; plures tamen invenio qui Romanos Horatios vocent: hos ut sequar inclinatus animus. Cum trigeminis **agunt** reges ut pro sua quisque patria **dimicent** ferro: “ ibi imperium fore unde victoria fuerit”. Nihil **recusatur**; tempus et locus **convenit**. Priusquam dimicarent, foedus **ictum** inter Romanos et Albanos est his legibus ut **cujusque** populi cives eo certamine vicissent, is alteri populo cum bona pace **imperitaret**. (...)

Foedere icto trigemini, sicut convenerat, arma capiunt. Cum sui **utrosque** adhortarentur, “**deos** patrios, patriam ac parentes, quidquid civium domi, quidquid in exercitu sit, illorum tunc arma, illorum intueri manus”, feroces et **suapte** ingenio et pleni adhortantium vocibus, in medium inter duas acies procedunt. Considerant **utrimque** pro castris duo exercitus, periculi magis praesentis quam curae **expertes**: **quippe** imperium agebatur in tam paucorum virtute atque fortuna positum. Itaque ergo **erecti** suspensique in minime gratum spectaculum animo incenduntur.

Datur signum, **infestisque** armis velut acies **terni** juvenes magnorum exercituum animos gerentes concurrunt. Nec his nec illis periculum suum, publicum imperium servitiumque **obversatur** animo futuraque ea deinde patriae fortuna quam ipsi fecissent. Ut primo statim concursu **increpuere** arma **micantesque fulsere** gladii, horror ingens spectantes perstringit et, **neutro** inclinata spe, **torpebat** vox spiritusque. **Consertis** deinde manibus, cum jam non motus tantum corporum agitatioque **anceps** telorum armorumque sed vulnera quoque et sanguis spectaculo

essent, duo Romani super alium alius, vulneratis tribus Albanis, exspirantes **corruerunt**. Ad quorum casum cum conclamasset gaudio Albanus exercitus, Romanas legiones jam spes tota, nondum tamen cura deseruerat, **exanimis vice** unius quem tres Curiatii circumsteterant. Forte is integer fuit, ut universis solus **nequaquam** par, sic adversus singulos ferox. Ergo ut **segregaret** pugnam eorum **capessit** fugam, ita ratus **secuturos** ut quemque vulnere adfectum corpus sineret. Jam aliquantum spatii ex eo loco ubi **pugnatum est** aufugerat, cum **respiciens videt** magnis intervallis sequentes, unum haud procul ab sese abesse. In eum magno impetu rediit; et, dum Albanus exercitus inclamat Curiatiis uti opem ferant fratri, jam Horatius caeso hoste victor secundam pugnam petebat. Tunc clamore qualis **ex insperato** faventium **solet** Romani adjuvant militem suum; et ille **defungi** proelio **festinat**. Prius itaque quam alter - qui **nec** procul aberat - consequi posset, et alterum Curiatium conficit. Jamque **aequato** Marte singuli supererant, sed nec spe nec viribus pares: **alterum** intactum ferro corpus et geminata victoria ferocem in certamen tertium dabat; alter fessum vulnere, fessum cursu trahens corpus victusque fratrum ante se **strage** victori objicitur hosti. Nec illud proelium fuit. Romanus exsultans «Duos, inquit, fratrum manibus dedi; tertium causae belli **hujusce**, ut Romanus Albano imperet, dabo.» Male sustinenti arma gladium **superne jugulo defigit**, jacentem spoliat.

Romani **ovantes** ac gratulantes Horatium accipiunt, eo majore cum gaudio, **quo** prope metum res fuerat. Ad sepulturam inde suorum nequaquam paribus animis vertuntur, quippe imperio alteri aucti, alteri **dicionis** alienae **facti**. **Sepulcra exstant** quo quisque loco cecidit, duo Romana uno loco propius Albam, tria Albana Romam **versus**, sed distantia locis, ut **et** pugnatum est.

Priusquam inde digrederentur, roganti Mettius ex foedere icto quid imperaret, imperat Tullus uti juventutem in armis habeat: «usurum se eorum opera si bellum cum **Veientibus** foret». Ita exercitus inde domos abducti.

Princeps Horatius ibat, trigemina spolia prae se gerens; cui soror virgo, quae **desponsa** uni ex Curiatiis fuerat, **obvia** ante portam Capenam fuit, cognitoque superumeros fratris **paludamento** sponsi quod ipsa confecerat, solvit crines et **flebiliter** nomine sponsum mortuum appellat. Mouet feroci juveni animum comploratio sororis in victoria sua tantoque gaudio publico. **Stricto** itaque gladio, simul verbis increpans transfigit puellam: « Abi hinc cum **immature** amore ad sponsum, inquit, oblita

fratrum mortuorum vivique, oblita patriae. Sic eat quaecumque Romana **lugebit** hostem. » Atrox visum id facinus patribus plebique, sed recens meritum facto obstabat. Tamen raptus in jus ad regem. Rex, ne ipse tam tristis ingratiue ad volgus iudicii ac secundum iudicium supplicii auctor esset, concilio populi advocato, «Duumviro, inquit, qui **Horatio perduellionem iudicent**, secundum legem facio. » Lex **horrendi** carminis erat: “ Duumviri perduellionem iudicent ; si a duumviris **provocarit**, provocatione **certato**; si vincent, caput **obnubito**; **infelici arbori** **reste** suspendito; verberato vel intra **pomerium** vel extra pomerium.” Hac lege duumviri creati, qui se absolvere non rebantur ea lege ne **innoxium** quidem posse, cum condemnassent, tum alter ex iis: « Publi Horati, tibi perduellionem iudico, inquit. I, lictor, colliga manus. » Accesserat lictor injiciebatque **laqueum**. Tum Horatius auctore Tullo, clemente legis interprete: « Provoco », inquit. Ita de provocatione certatum ad populum est. Moti homines sunt in eo iudicio, maxime P. Horatio patre proclamante “ se filiam iure caesam iudicare; ni ita esset, patrio iure in filium animadversurum fuisse ”. Orabat deinde “ne se, quem paulo ante cum egregia stirpe conspexissent, **orbem** liberis facerent”. Inter haec senex juvenem amplexus, spolia Curiatorum fixa eo loco qui nunc **Pila Horatia** appellatur ostentans, « Huncine, aiebat, quem **modo** decoratum **ovantemque** victoria incedentem vidistis, Quirites, eum sub **furca** vinctum inter **verbera** et cruciatus videre potestis ? **quod** vix Albanorum oculi tam **deforme** spectaculum ferre possent. I lictor, colliga manus quae paulo ante armatae imperium populo Romano pepererunt. I, caput obnube liberatoris urbis hujus; arbore infelici suspende; **verbera** vel intra pomerium, modo inter illa pila et spolia hostium, vel extra pomerium, modo inter sepulcra Curiatorum. Quo enim ducere hunc juvenem potestis ubi non sua **decora** eum a tanta foeditate supplicii vindicent? » Non tulit populus nec patris lacrimas nec ipsius parem in omni periculo animum; absolveruntque admiratione magis virtutis quam iure causae. Itaque, ut caedes manifesta aliquo tamen **piaculo lueretur**, imperatum patri ut filium **expiaret**, pecunia publica. Is, quibusdam **piacularibus** sacrificiis factis quae deinde genti Horatiae tradita sunt, transmisso per viam **tigillo**, capite **adoperto** velut sub jugum misit juvenem. Id hodie quoque publice semper reffectum manet: sororium tigillum vocant. Horatiae sepulcrum, quo loco corruerat icta, constructum est **saxo quadrato**.

Tite-Live, Histoire romaine, I, 24-26

TITE-LIVE

Texte de la séance 3

Coriolan

(491 – 488 av. J.C.)

(Tite-Live, **Histoire Romaine**, livre II, XXXIV-XL)

En 495 avant J.C., lors de sa première sécession, la plèbe avait arraché aux patriciens un certain nombre de concessions. Profitant d'une pénurie de blé et du prix désormais élevé des céréales, les patriciens voulurent reprendre les droits auxquels ils avaient dû renoncer. Le plus virulent et hautain d'entre eux, au reste excellent général, Coriolan, était à la tête du mouvement réactionnaire...

[34] Cum et **foris** quieta omnia a bello essent et **domi sanata** discordia, aliud multo grauius malum ciuitatem inuasit, caritas primum **annonae** ex incultis per **secessionem plebis** agris, fames deinde, qualis **clausis** solet. [...] Magna uis frumenti ex Sicilia aduecta, **agitatum**que in senatu **quanti** plebi daretur. Multi uenisse tempus **premendae** plebis putabant reciprandique iura quae extorta secessionem ac ui patribus essent. In primis Marcius Coriolanus, hostis **tribuniciae potestatis**.

[35] Et senatui nimis atrox uisa **sententia** est et plebem ira prope armauit. [...] In **exeuntem** e curia impetus factus esset, ni peropportune tribuni **diem dixissent**. Ibi ira est suppressa ; se iudicem quisque, se dominum uitae necisque inimici factum uidebat. **Contemptim** primo Marcius audiebat minas tribunicias : auxilii, non poenae ius datum illi potestati, plebisque, non patrum tribunos esse. Sed adeo infensa erat coorta plebs ut unius poena **defungendum** esset patribus. Restiterunt tamen aduersa **inuidia**, usique sunt **qua** suis quisque, **qua** totius ordinis uiribus. Ac primo temptata res est si **dispositis** clientibus absterrendo singulos a **coitionibus** conciliisque **disicere** rem possent. Vniuersi deinde processere - quidquid erat patrum, reos dicere - precibus plebem exposcentes, unum sibi ciuem, unum senatorem, si innocentem absoluere nollent, **pro nocente donarent**. Ipse cum die dicta non adesset, perseueratum in ira est. Damnatus absens in **Volscos** exsulatum abiit, minitans patriae hostilesque iam tum **spiritus** gerens. Venientem Volsci benigne excepere, benigniusque in dies **colebant**, quo maior ira in suos **eminebat** crebraeque nunc **querellae**, nunc minae percipiebantur. **Hospitio** utebatur Atti Tulli. Longe is tum princeps Volsci nominis erat Romanisque semper **infestus**. Ita cum alterum uetus odium, alterum ira recens stimulet, consilia conferunt de Romano bello. [...]

[36] Ludi forte [...] magni Romae parabantur. [...] Ad eos ludos **auctore** Attio Tullio uis magna Volscorum uenit. [...]

(Mais Attius Tullius va trouver les consuls dans une entrevue secrète et leur fait croire que les Volsques vont profiter de la fête pour provoquer des troubles.)

[37] [...] Factoque senatus consulto ut urbe excederent Volsci, **praecones** dimittuntur qui omnes eos proficisci ante noctem iuberent.

[37] [...] Ita irarum pleni domos inde digressi sunt, instigandoque suos quisque populos effecere ut omne **Volscum nomen** deficeret.

[39] Imperatores ad id bellum de omnium populorum sententia **lecti** Attius Tullius et Cn. Marcius, exsul Romanus, in quo aliquanto plus spei repositum. Quam spem **nequaquam fefellit**, ut facile appareret ducibus ualidiorem quam exercitu rem Romanam esse. [...] Ad urbem ducit, et, quinque ab urbe milia passuum castris positus, **populatur** inde agrum Romanum. [...] Sp. Nautius et Sex. Furius consules erant. Eos recensentes legiones, praesidia per muros aliaque in quibus stationes uigiliasque esse placuerat loca distribuentes, multitudo ingens pacem poscentium primum seditioso clamore conterruit, deinde uocare senatum, **referre** de legatis ad Cn. Marcium mittendis coegit. Acceperunt relationem patres, postquam apparuit **labare** plebis animos ; missique de pace ad Marcium oratores atrox responsum rettulerunt : si Volscis ager redderetur, posse agi de pace : si praeda belli per otium frui uelint, memorem se et ciuium iniuriae et hospitem beneficii **adnisurum ut** appareat exsilio sibi inritatos, non fractos **animos** esse. Iterum deinde iidem missi non recipiuntur in castra. Sacerdotes quoque suis insignibus **uelatos** isse supplices ad castra hostium traditum est ; nihilo magis quam legatos flexisse animum.

[40] Tum matronae ad Veturiam matrem Coriolani Volumniamque uxorem **frequentes** coeunt. Id publicum consilium an muliebris timor fuerit, parum inuenio : **peruicere** certe ut et Veturia, magno natu mulier, et Volumnia duos paruos ex Marcio ferens filios secum in castra hostium irent et, quoniam armis uiri defendere urbem non possent, mulieres precibus lacrimisque defenderent. Vbi ad castra uentum est nuntiatumque Coriolano est adesse ingens mulierum agmen, **ut qui** nec publica maiestate in legatis nec in sacerdotibus tanta **offusa** oculis animoque **religione motus** esset, multo obstinatio aduersus lacrimas muliebres erat ; dein familiarium quidam qui insignem **maestitia** inter ceteras cognouerat Veturiam, inter **nurum nepotesque** stantem, "nisi me **frustrantur**" inquit, "oculi, mater tibi coniunxque et liberi adsunt." Coriolanus prope ut **amens consternatus** ab sede sua cum ferret matri **obuia complexum**, mulier in iram ex precibus uersa "sine, priusquam complexum accipio, sciam" inquit, "ad hostem an ad filium uenerim, captiua materne in castris tuis sim. In hoc me longa uita et infelix senecta traxit ut exsulem te deinde hostem uiderem ? Potuisti **populari** hanc terram quae te genuit atque aluit ? Non tibi, quamuis **infesto** animo et minaci perueneras, ingredienti fines ira cecidit ? Non, cum in conspectu Roma fuit, **succurrit** : intra illa moenia domus

ac penates mei sunt, mater coniunx liberique ? Ergo ego nisi **peperissem**, Roma non oppugnaretur ; nisi filium haberem, libera in libera patria mortua essem. Sed ego mihi miserius nihil iam pati nec tibi turpius **usquam** possum, nec ut sum miserrima, diu futura sum : de his uideris, quos, si pergis, aut **immatura** mors aut longa seruitus **manet**." Vxor deinde ac liberi **amplexi**, fletusque ob omni turba mulierum ortus et **comploratio** sui patriaeque fregere tandem uirum. Complexus inde suos dimittit : ipse retro ab urbe castra mouit. Abductis deinde legionibus ex agro Romano, **inuidia** rei oppressum perisse tradunt, alii alio **letto**. Apud Fabium, longe antiquissimum auctorem, usque ad senectutem uixisse eundem inuenio ; refert certe hanc saepe eum **exacta** aetate **usurpasse uocem** multo miserius seni exsilium esse. Non inuiderunt laude sua mulieribus uiri Romani - adeo sine **obtreptione** gloriae alienae uiuebatur - : monumento quoque quod esset, templum Fortunae muliebri aedificatum dedicatumque est.

TITE-LIVE

Textes des séances 4 à 6

Væ victis !

(390 av. J.C.)

(Tite-Live, **Histoire Romaine**, livre V, XXXIII-XLIX)

À la fin du Ve siècle, les Romains continuèrent la conquête du Latium et commencèrent à s'emparer de l'Étrurie en prenant Véies, grâce à la valeur du dictateur Camille (M. Furius Camillus), qui occupa ensuite Faléries. Mais ce général, cité en justice par un tribun, s'exila. La même année, les Gaulois Sénon envahirent l'Italie et assiégèrent Clusium (Chiusi)...

L'invasion gauloise

[33] Expulso ciue quo manente, si quicquam humanorum certi est, capi Roma non potuerat, **aduentante** fatali urbi clade legati ab **Clusinis** ueniunt auxilium aduersus Gallos petentes. Eam gentem traditur fama **dulcedine** frugum maximeque uini noua tum uoluptate captam Alpes transisse agrosque ab Etruscis ante cultos **possedisse**; et inuexisse in Galliam uinum **inliciendae** gentis causa **Arruntem** Clusinum [...]; hunc transeuntibus Alpes ducem **auctorem**que Clusium oppugnandi fuisse. [...].

[35] Clusini nouo bello exterriti, cum multitudinem, cum formas hominum **inuisitatas** cernerent et genus armorum, audirentque saepe ab iis **cis Padum** ultraque legiones Etruscorum fusas, quamquam aduersus Romanos nullum eis ius societatis amicitiaeue erat, nisi quod **Veientes consanguineos** aduersus populum Romanum non defendissent, legatos Romam qui auxilium ab senatu peterent misere. De auxilio nihil impetratum ; legati tres M. Fabi Ambusti filii missi, qui senatus populique Romani nomine **agerent** cum Gallis ne a quibus nullam iniuriam accepissent socios populi Romani atque amicos oppugnarent. Romanis eos bello quoque si res cogat tuendos esse; sed melius uisum bellum ipsum **amoueri** si posset, et Gallos nouam gentem pace potius cognosci quam armis.

[36] **Mitis** legatio, ni **praeferoces** legatos Gallisque magis quam Romanis similes habuisset. Quibus postquam mandata **ediderunt** in concilio [Gallorum] datur responsum, etsi nouum nomen audiant Romanorum, tamen credere uiros fortes esse quorum auxilium a Clusinis in re **trepida** sit imploratum ; et quoniam legatione aduersus se maluerint quam armis tueri socios, ne se quidem pacem quam illi adferant aspernari, si Gallis **egentibus** agro, quem latius possideant quam colant Clusini, partem finium concedant; aliter pacem impetrari non posse. [...]. Quodnam id ius esset agrum a possessoribus petere aut **minari** arma Romanis quaerentibus et quid in Etruria rei Gallis esset, cum illi se in armis ius ferre et omnia fortium uirorum esse ferociter dicerent, accensis utrimque animis ad arma discurritur et proelium **conseritur**. Ibi iam urgentibus Romanam urbem fatis legati contra ius gentium arma capiunt. Nec id clam esse potuit cum ante signa Etruscorum tres nobilissimi fortissimique Romanae iuuentutis pugnarent ; tantum **eminebat peregrina** uirtus. quin etiam Q. Fabius, euectus extra aciem equo, ducem Gallorum, ferociter in ipsa signa Etruscorum incursantem, per latus transfixum **hasta** occidit ; spoliaque eius **legentem** Galli **agnouere**, perque totam aciem Romanum legatum esse signum datum est. Omissa inde in Clusinos ira, receptui canunt minantes Romanis. Erant qui **extemplo** Romam eundum censerent ; uicere seniores, ut legati prius mitterentur **questum** iniurias postulatamque ut pro iure gentium uiolato Fabii dederentur. Legati Gallorum cum ea sicut erant mandata exposuissent, senatui nec factum placebat Fabiorum et ius postulare barbari uidebantur; sed ne id quod placebat decerneretur in tantae nobilitatis uiris **ambitio** obstabat. Itaque ne **penes** ipsos

culpa esset cladis forte Gallico bello acceptae, **cognitionem** de postulatis Gallorum ad populum reiciunt; ubi tanto plus **gratia** atque opes ualuere ut quorum de poena agebatur tribuni militum consulari potestate in insequentem annum crearentur. Quo facto haud **secus** quam dignum erat infensi Galli bellum **propalam** minantes ad suos redeunt. [...]

[37] Interim Galli postquam acceperere **ultra** honorem habitum uiolatoribus iuris humani **elusam**que legationem suam esse, **flagrantes** ira cuius **impotens** est gens, confestim **signis conuolsis citato agmine** iter ingrediuntur. Ad quorum praetereuntium **raptim tumultum** cum exterritae urbes ad arma concurrerent fugaque agrestium fieret, Romam se ire magno clamore **significabant** quacumque ibant, equis uirisque longe ac late **fuso** agmine immensum **obtinentes** loci. Sed antecedente fama nuntiisque Clusinorum, **deinceps** inde aliorum populorum, plurimum terroris Romam celeritas hostium tulit, **quippe** quibus uelut **tumultuario** exercitu raptim ducto **aegre** ad undecimum **lapidem occursum** est, qua flumen **Allia**, **Crustumis** montibus **praealto** defluens **alueo**, haud multum infra uiam **Tiberino amni** miscetur. Iam omnia contra circaque hostium plena erant et nata in uanos tumultus gens **truci** cantu clamoribusque uariis **horrendo** cuncta compleuerant sono.

La déroute de l'Allia

[38] Ibi tribuni militum non loco castris ante capto, non **praemunito uallo** quo receptus esset, non deorum **saltem** si non hominum **memores**, **nec auspicato nec litato**, instruunt aciem, **diductam** in **cornua** ne circumueniri multitudine hostium possent; nec tamen **aequari** frontes poterant cum **extenuando** infirmam et uix **cohaerentem** mediam aciem haberent. Paulum erat ab dextera editi loci quem **subsidiariis** repleti placuit, eaque res ut initium pauoris ac fugae, sic una salus fugientibus fuit. Nam Brennus regulus Gallorum in paucitate hostium **artem** maxime timens, **ratus** ad id captum superiorem locum ut ubi Galli cum acie legionum recta fronte concurrissent subsidia in **auersos transuersosque** impetum darent, ad subsidiarios signa conuertit, si eos loco depulisset haud dubius

facilem in aequo campi tantum superanti multitudine uictoriam fore. Adeo non fortuna modo sed **ratio** etiam cum barbaris stabat. In altera acie nihil simile Romanis, non apud duces, non apud milites erat. Pauor fugaque occupauerat animos et tanta omnium **obliuio**, ut multo maior pars **Veios** in hostium urbem, cum **Tiberis** arceret, quam recto itinere Romam ad coniuges ac liberos fugerent. **Parumper** subsidiarios **tutatus** est locus; in reliqua acie simul est clamor proximis ab latere, ultimis ab tergo auditus, ignotum hostem prius paene quam uiderent, non modo non temptato **certamine** sed ne clamore quidem reddito integri intactique fugerunt; nec ulla caedes pugnantium fuit; terga caesa suomet ipsorum certamine in turba impredientium fugam. Circa ripam Tiberis quo armis abiectis totum sinistrum cornu defugit, magna **strages** facta est, multosque **imperitos** nandi aut inualidos, graues **loricis** aliisque **tegminibus**, **hausere gurgites**; maxima tamen pars incolumis Veios perfugit, unde non modo praesidii quicquam sed ne nuntius quidem cladis Romam est missus. Ab dextro cornu quod procul a flumine et magis sub monte steterat, Romam omnes petiere et ne clausis quidem portis urbis in arcem confugerunt.

La prise de Rome

[39] Gallos quoque uelut **obstupefactos miraculum** uictoriae tam repentinae tenuit, et ipsi pauore defixi primum steterunt, uelut ignari quid accidisset; deinde insidias uereri; postremo caesorum spolia legere armorumque **cumulos**, ut mos eis est, **coaceruare**; tum demum postquam nihil usquam hostile cernebatur uiam ingressi, haud multo ante solis occasum ad urbem Romam perueniunt. Vbi cum **praegressi** equites non portas clausas, non stationem pro portis **excubare**, non armatos esse in muris rettulissent, aliud priori simile miraculum eos **sustinuit**; noctemque ueriti et ignotae situm urbis, inter Romam atque **Anienem** consedere, exploratoribus missis circa moenia aliasque portas quaenam hostibus in perdita re consilia essent. Romani cum pars maior ex acie Veios petisset quam Romam, nemo superesse quemquam praeter eos qui Romam refugerant crederet, **complorati** omnes pariter uiui mortuique totam prope urbem lamentis impleuerunt. priuatos deinde **luctus stupefecit** publicus pauor, postquam hostes adesse nuntiatum est;

mox **ululatus** cantusque dissonos uagantibus circa moenia **turmatim** barbaris audiebant. omne inde tempus suspensos ita tenuit animos usque ad lucem alteram ut **identidem** iam in urbem futurus uideretur impetus; primo aduentu, quia accesserant ad urbem, — mansuros enim ad Alliam fuisse nisi hoc consilii foret, — deinde **sub** occasum solis, quia haud multum diei supererat, — ante noctem [enim] [rati se] inuasuros; — tum in noctem **dilatatum** consilium esse, quo plus pauoris inferrent. Postremo lux appropinquans **exanimare**, timorique perpetuo ipsum malum **continens** fuit cum signa **infesta** portis sunt inlata. Nequaquam tamen ea nocte neque insequenti die similis illi quae ad Alliam tam pauide fugerat ciuitas fuit. Nam cum defendi urbem posse tam parua relictam manu spes nulla esset, placuit cum coniugibus ac liberis iuuentutem militarem senatusque **robur** in **arcem Capitolium**que concedere, armisque et frumento conlato, ex loco inde munito deos hominesque et Romanum nomen defendere; **flaminem** sacerdotesque Vestales sacra publica a caede, ab incendiis procul auferre, nec ante deserere cultum eorum quam non superessent qui colerent. si arx Capitoliumque, sedes deorum, si senatus, caput publici consilii, si militaris iuuentus superfuerit imminenti ruinae urbis, facilem **iacturam** esse seniorum relictae in urbe **utique** periturae turbae. Et quo id aequiore animo de plebe multitudo ferret, senes triumphales consularesque simul se cum illis **palam** dicere **obituros**, nec his corporibus, quibus non arma ferre, non tueri patriam possent, **oneraturos inopiam** armatorum.

[40] Haec inter seniores morti destinatos iactata **solacia**. Versae inde **adhortationes** ad agmen iuuenum quos in Capitolium atque in arcem prosequabantur, commendantes uirtuti eorum iuuentaeque urbis per trecentos sexaginta annos omnibus bellis uicticis quaecumque reliqua esset fortuna. Digredientibus qui spem omnem atque opem secum ferebant ab iis qui captae urbis non superesse statuerant exitio, cum ipsa res speciesque miserabilis erat, tum muliebris fletus et concursatio incerta nunc hos, nunc illos sequentium rogitantiumque uiros natosque cui se fato darent, nihil quod humani superesset mali relinquebant. Magna pars tamen earum in arcem suos persecutae sunt, nec prohibente ullo nec uocante, quia quod utile obsessis ad minuendam **imbellem** multitudinem, id parum humanum erat. Alia maxime plebis turba, quam nec capere tam exiguus collis nec alere in tanta inopia frumenti poterat, ex urbe effusa uelut

agmine iam uno petiit **Ianiculum**. Inde pars per agros dilapsi, pars urbes petunt finitimas, sine ullo duce aut consensu, suam quisque spem, sua consilia communibus **deploratis** exsequentes.[...]

Le sort des vieillards

[41] Romae interim satis iam omnibus, ut in tali re, ad tuendam arcem compositis, turba seniorum domos regressi aduentum hostium obstinato ad mortem animo exspectabant. Qui eorum **curules** gesserant magistratus, ut in fortunae **pristinæ** honorumque aut uirtutis insignibus morerentur, quae **augustissima uestis est tensas** ducentibus triumphantibusue, ea uestiti medio aedium **eburneis sellis** sedere [...]. Galli et quia interposita nocte a **contentione** pugnae remiserant animos et quod nec in acie **ancipiti** usquam certauerant proelio nec tum impetu aut uicaciebant urbem, sine ira, sine ardore animorum ingressi postero die urbem patente Collina porta in forum perueniunt, circumferentes oculos ad templa deum arcemque solam belli speciem tenentem. inde, modico relicto praesidio ne quis in **dissipatos** ex arce aut Capitolio impetus fieret, dilapsi ad praedam uacuis **occursu** hominum uicis, pars in proxima quaeque tectorum agmine ruunt, pars ultima, uelut ea **demum** intacta et referta praeda, petunt; inde rursus ipsa solitudine absterriti, ne qua fraus hostilis uagos exciperet, in forum ac propinqua foro loca **conglobati** redibant; ubi eos, plebis aedificiis **obseratis**, patentibus atriis principum, maior prope cunctatio tenebat aperta quam clausa inuadendi; adeo haud **secus** quam **uenerabundi** intuebantur in aedium uestibulis sedentes uiros, praeter ornatum **habitumque** humano augustiorem, maiestate etiam quam uultus grauitasque oris prae se ferebat simillimos dis. ad eos uelut simulacra uersi cum starent, M. Papius, unus ex iis, dicitur Gallo barbam suam, ut tum omnibus **promissa** erat, **permulcenti scipione** eburneo in caput **incusso** iram mouisse, atque ab eo initium caedis ortum, ceteros in sedibus suis trucidatos; post principium caedem nulli deinde mortalium parci, diripi tecta, **exhaustis** inici ignes.

L'incendie de Rome

[42] Ceterum, seu non omnibus delendi urbem **libido** erat, seu ita placuerat principibus Gallorum et ostentari quaedam incendia terroris causa, si compelli ad deditionem **caritate sedum** suarum obsessi possent, et non omnia **concremari** tecta ut quodcumque superesset urbis, id pignus ad flectendos hostium animos haberent, **nequaquam perinde atque** in capta urbe primo die aut passim aut late uagatus est ignis. Romani ex arce plenam hostium urbem cernentes **uagosque** per uias omnes cursus, cum alia atque alia parte noua aliqua clades **oreretur**, non **mentibus** solum **consipere** sed ne auribus quidem atque oculis satis **constare** poterant. Quocumque clamor hostium, mulierum puerorumque **ploratus**, sonitus flammae et **fragor** ruentium tectorum **auertisset**, **pauentes** ad omnia animos oraque et oculos **flectebant**, uelut ad spectaculum a fortuna positi occidentis patriae nec ullius rerum suarum relictis **praeterquam** corporum **uindices**, tanto ante alios miserandi magis qui unquam obsessi sunt quod interclusi a patria obsidebantur, omnia sua cernentes in hostium potestate. Nec tranquillior nox diem tam foede **actum** excepit ; lux deinde noctem inquieta insecuta est, nec ullum erat tempus quod a nouae semper cladis alicuius spectaculo **cessaret**. Nihil tamen tot onerati atque **obruiti** malis flexerunt animos **quin** etsi omnia flammis ac **ruinis aequata** uidissent, quamuis inopem paruumque quem tenebant collem liberati relictum uirtute defenderent; et iam cum eadem cottidie acciderent, uelut adsueti malis **abalienauerant** ab sensu rerum suarum animos, arma tantum ferrumque in dextris uelut solas **reliquias** spei suae intuentes.

L'assaut du Capitole

[43] Galli quoque per aliquot dies in tecta **modo** urbis **nequiquam** bello gesto cum inter incendia ac ruinas captae urbis nihil superesse praeter armatos hostes uiderent, **nec quicquam** tot cladibus territos nec **flexuros** ad **deditionem** animos ni uis **adhiberetur**, experiri ultima et impetum facere in arcem statuunt. Prima luce signo dato multitudo omnis in foro **instruitur** ; inde clamore sublato ac testudine facta

subeunt. Aduersus quos Romani nihil **temere** nec trepide; ad omnes aditus **stationibus** firmatis, qua signa ferri uidebant ea **robore** uirorum opposito scandere hostem sinunt, quo successerit magis in **arduum** eo pelli posse per **procliue** facilius **rati.** Medio fere **cliuo restitere;** atque inde ex loco superiore qui prope sua sponte in hostem inferebat impetu facto, **strage** ac **ruina fudere** Gallos; ut nunquam postea nec pars nec uniuersi temptauerint tale pugnae genus. Omissa itaque spe per uim atque arma subeundi **obsidionem** parant, cuius ad id tempus **immemores** et quod in urbe fuerat frumentum incendiis urbis **absumpserant,** et ex agris per eos ipsos dies raptum omne Veios erat. Igitur exercitu diuiso partim per finitimos populos praedari placuit, partim obsideri arcem, ut obsidentibus frumentum **populatores** agrorum praeberent. [...]

Manlius Capitolinus

[47] Arx **Romae** Capitoliumque in ingenti periculo fuit. Namque Galli, seu **uestigio notato** humano qua nuntius a Veiiis peruenerat seu sua sponte animaduerso **ad Carmentis** saxo in adscensum aequo, nocte **sublustri** cum primo **inermem** qui **temptaret** uiam praemisissent, tradentes inde arma ubi quid **iniqui** esset, **alterni innixi** subleuantesque **in uicem** et trahentes alii alios, **prout** postularet locus, tanto silentio in summum **euasere** ut non custodes solum **fallerent,** sed ne canes quidem, **sollicitum** animal ad nocturnos **strepitus,** excitarent. **Anseres** non fefellere quibus **sacris** Iunonis in summa inopia cibi tamen abstinebatur. Quae res saluti fuit; namque **clangore** eorum alarumque **crepitu excitus** M. Manlius qui **triennio** ante consul fuerat, uir bello egregius, armis arreptis simul ad arma ceteros **ciens** uadit et dum ceteri **trepidant,** Gallum qui iam in summo constiterat **umbone ictum deturbat.** Cuius casus **prolapsi** cum proximos **sterneret,** trepidantes alios armisque omissis saxa quibus adhaerebant manibus **amplexos** trucidat. Iamque et alii **congregati** telis **missilibus**que saxis **proturbare** hostes, **ruinaque** tota prolapsa acies in **praeceps deferri.** **Sedato** deinde tumultu reliquum noctis, quantum in turbatis mentibus poterat cum **praeteritum** quoque periculum **sollicitaret,** quieti datum est. Luce orta uocatis **classico** ad concilium militibus ad tribunos, cum et recte et **perperam** facto pretium deberetur, Manlius

primum ob uirtutem laudatus donatusque non ab tribunis solum militum sed consensu etiam militari; cui uniuersi **selibras farris** et **quartarios** uini ad aedes eius quae in arce erant contulerunt,—rem dictu paruam, ceterum inopia fecerat eam **argumentum** ingens **caritatis**, cum se quisque uictu suo **fraudans detractum** corpori atque usibus necessariis ad honorem unius uiri conferret. Tum **uigiles** eius loci qua fefellerat adscendens hostis **citati**; et cum in omnes more militari se **animaduersurum** Q. Sulpicius tribunus militum **pronuntiasset**, consentiente clamore militum in unum uigilem conicientium culpam **deterritus**, a ceteris abstinuit, **reum** haud dubium eius **noxae** adprobantibus cunctis de saxo deiecit. Inde intentiores utrimque custodiae esse, et apud Gallos, quia uolgatum erat inter Veios Romanque nuntios **commeare**, et apud Romanos ab nocturni periculi memoria.

Væ victis

[48] Sed ante omnia obsidionis bellique mala **fames utrimque** exercitum urgebat, Gallos **pestilentia** etiam, cum loco iacente inter tumulos castra habentes, tum ab incendiis torrido et **uaporis** pleno **cineremque** non puluerem **modo** ferente cum quid uenti motum esset. Quorum **intolerantissima** gens **umorique** ac frigori adsueta cum aestu et **angore** uexati **uolgatis** uelut in pecua morbis morerentur, iam pigritia singulos **sepeliendi** promisce **aceruatos cumulos** hominum urebant, **bustorumque** inde Gallicorum nomine **insignem locum** fecere. **Indutiae** deinde cum Romanis factae et colloquia permissu imperatorum habita; in quibus cum **identidem** Galli famem obicerent eaque necessitate ad deditionem uocarent, dicitur auertendae eius opinionis causa multis locis panis de Capitolio iactatus esse in hostium **stationes**. Sed iam neque dissimulari neque ferri **ultra** fames poterat. Itaque [...] Capitolinus exercitus, stationibus uigiliis fessus, superatis tamen humanis omnibus malis cum famem unam natura uinci non sineret, diem de die prospectans ecquod auxilium ab dictatore appareret, postremo spe quoque iam non solum cibo deficiente et cum stationes procederent prope **obruentibus infirmum** corpus armis, uel dedi uel redimi se quacumque **pactione** possint iussit, **iactantibus** non obscure Gallis haud magna **mercede** se adduci posse ut obsidionem relinquunt. Tum senatus habitus tribunisque militum negotium datum ut **paciscerentur**. Inde inter

Q. Sulpicium tribunum militum et Brennum regulum Gallorum conloquio **transacta** res est, et mille **pondo** auri pretium populi gentibus mox imperaturi factum. Rei foedissimae per se adiecta indignitas est: pondera ab Gallis allata **iniqua** et tribuno **recusante** additus ab insolente Gallo ponderi gladius, auditaque intoleranda Romanis uox : «**Uae** uictis !».

Camille

[49] Sed dique et homines prohibuere redemptos uiuere Romanos. Nam forte quadam priusquam infanda **merces** perficeretur, per altercationem nondum omni auro **adpenso**, dictator interuenit, auferrique aurum de medio et Gallos **submoueri** iubet. cum illi **renitentes pactos** dicerent sese, negat eam pactionem **ratam** esse quae postquam ipse dictator creatus esset iniussu suo ab inferioris iuris magistratu facta esset, **denuntiat**que Gallis ut se ad proelium **expediant**. Suos in **aceruum** conicere **sarcinas** et arma **aptare** ferroque non auro recipere patriam iubet, in conspectu habentes fana deum et coniuges et liberos et **solum** patriae **deforme** belli malis et omnia quae defendi repetique et ulcisci fas sit. Instruit deinde aciem, ut loci natura patiebatur, in **semirutae** solo urbis et natura inaequali, et omnia quae arte belli secunda suis eligi praeparariue poterant prouidit. Galli noua re trepidi arma capiunt iraque magis quam consilio in Romanos incurrunt. Iam uerterat fortuna, iam deorum opes humanaque consilia rem Romanam adiuuabant. Igitur primo concursu haud maiore **momento** fusi Galli sunt quam ad Alliam uicerant. Iustiore altero deinde proelio ad octauum **lapidem Gabina** uia, quo se ex fuga contulerant, eiusdem ductu **auspicio**que Camilli uincuntur. Ibi caedes omnia obtinuit ; castra capiuntur et ne nuntius quidem cladis relictus. Dictator recuperata ex hostibus patria triumphans in urbem redit, interque **iocos** militares quos **inconditos** iaciunt, Romulus ac parens patriae **conditor**que alter urbis haud uanis laudibus appellabatur.